

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

IV Yazı

XIX əsrdə Quzey Azərbaycanda da Qacarlarda olduğu kimi, ləkəlxolastik-ehkamçı-mühafizəkar "İslam fəlsəfəsi" uzun müddət mühüm yer tutmuşdur. Onun da ən tanınmış simaları M.M.Nəvvab, Ə.Axundzoğlu, Ə.Axundzadə və başqaları olmuşlar. Məsələn, Mir Möhsün Nəvvab (1833-1919) İslam-Şərq mədəniyyətinə və milli xüsusiyyətlər münasibətlə müəyyən qədər A.A.Bakıxanov, İ.Qutqasınlı, M.H.Nigarinin yolunu tutmaqla yanaşı, onlara nisbətə daha çox mühafizəkarlığa meyil göstərmişdir. 1 İfrat mühafizəkarlıqdan uzaqlaşmış yenilikçiliyə meyil etməsi baxımından Nəvvabın 19-cu əsrin sonlarında qələmə aldığı «Milletin birləşməsi haqqında» şeiri də çox diqqətə layiqdir. O, həmin şeirində başqa millətlərin tərəqqiyə üz tutduğu bir zamanda Qafqaz türklərinin o cümlədən Azərbaycan türklərinin hələ də qəflət yuxusunda olmasına etirazını bildirir:

Cümlə millətlər tapdılar rifət,
Saldılar ələ şənillə şövkət,
Cümləsi edər bizlərə töhmət,
Ayılın, millət, xabi-qəflətdən,
Qurtarın, qardaş, bu cəhəldən.

Nəvvab Avropa ölkələri ilə müqayisədə, türk-müsəlman məmləkətlərinin böhran içində olduğunu görür və onu aradan qaldırmağa, İslam dini ətrafında sıx birləşməyə çağırır, millətin birliyini nifaq və cəhəldən uzaq durmaqda görmüşdür:

Ey müsəlmanlar, amandır aman,
Güzarı-dini etməyin xəzan,
Dərdimiz qalib cümlə bidedman...
Əl çəkindir dəm itiraqdan,
Yapışın yekşər ittihadan,
Qurtarın, qardaş, ehtiraqdan,
Ayılın, millət, xabi-qəflətdən,
Əl çəkin bir dəm bu cəhəldən.

Nəvvaba görə, başqa millətlər tərəqqiyə üz tutub ittifaq etdikləri halda müsəlman xalqların hələ də bir-birlərinə yaxınlaşmaq niyyətləri yoxdur. Üstəlik, müsəlmanlar milli birlik yaratmaq əvəzinə, öz aralarında qovğa, münaqişə içindədirlər. O, yazır:

Millətlər hamı ittifaq alıb,
Aləm əhlinə vəlvələ salıb,
Bizim əhlimiz mat olub, qalib...
Bu nə şurişdir, bu nə çovğadır,
Bu nə büzgü kın kim, hüveydadır,
Bu nə bəhəsdür, qövli-bicadır...

İttifaq edib əyləyin səvab,
İtiraq etməyin mənəndi-cəvab,
Doğru yoldur kim, göstərir Nəvvab,
Ayılın, millət, xabi-qəflətdən,
Qurtarın, qardaş, bu cəhəldən.

Azərbaycanın tanınmış din xadimi, mühafizəkar islamçı Əbuturab Axundzoğlu (1817-1910) isə «İslamın təfriqəsi səbəbləri», «Bizə hansı elmlər dazımdır?» və başqa əsərlərində İslam birliyi ideyasını geniş təbliğ etmişdir.

Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin şeyxülislamı olmuş Axund Əbdüssələm Axundzadə (1843-1907) də bu dövrün tanınmış mütəfəkkirlərindən biridir.

1870-1890-cı illərdə Tiflisdəki Qori seminariyasında Türk dili və şəriət müəllimi işləyən Axundzadə mü-tərəqqi baxışlı pedaqoq və maarifçi kimi tanınmışdır. Məhz onun sayəsində Qori seminariyasını bitirən ekşer azərbaycanlı tələbələr ömürlərini xalqın savadlanmasına həsr etmişlər. O, yalnız dini elmləri deyil, Şərq tarixi, ədəbiyyatı, astronomiya, fiqh və başqa elmləri də mənimsəmişdir. Bir çox dini, tərbiyəvi və elmi əsərlərin («Qısa qrammatiki

qıçı, dini əqidəyə dair əsərlərin qorunması və vacib işlərin həmişə meydana gətirilməsi üçün zəruridir».

Ə.Axundzadə hesab edirdi ki, müsəlman xalqların sosial-siyasi problemlərlə üzlaşmasının əsas səbəbi əsl İslamdan uzaq düşmələridir. Onun fikrincə, hazırda müsəlman xalqları, xüsusilə türklər qarşılaşdıqları problemləri həll etmək üçün, ilk növbədə, dini-elmi biliklərini kamilləşdirməli və sözün həqiqi mənasında İslam birliyi uğrunda çalışmalıdırlar. Bunun üçün də türk dilində İslamın mahiyyətini doğru ifadə edən yeni kitabələrə ehtiyac vardır. O da, bu kitabını türklər arasındakı dinlə bağlı çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə yazmışdır: «Qurani-Məcidi

olan Quranın mahiyyətini dərk etməkdir. Axundzadə yazır: «Bu üsul (İslam dininin qayda-qanunları – F.Ə.) qəlbə özünə nə qədər möhkəm yer tutarsa insanı bir o qədər səadət yoluna və nicata cəlb və yolcu edər. Üsul-dindən tövhid və məadin qəlbə qararlaşmasına və istehkamına səbəb hər gün möyyən vaxtlarda qılınan namazdır ki, kəlmeyi-teyyibəni, tövhidi təkrar etməklə Tanrının təklifinə şəhadət verir, Xudavəndi-ələmi dua və səna edib cəza günü gözəl əcr verəcəyinə ümidvar oluruq».

Axundzadə hesab edirdi ki, hər bir müsəlmanın Quranın mahiyyəti ilə yanaşı, peyğəmbərlik barəsində də anlayış olmalı və peyğəmbərlərin həyatını yaxından tanımalıdır. Çünki peyğəmbərlər Allahın sözü-

xi» kitabını müsəlman xalqlarının biri-birləri ilə yaxınlaşması məqsədilə qələmə aldığı yazan Axundzadə hesab edirdi ki, din və dünya işlərinin yaxşı xüsusiyyətlərini və kamalını axtaran hər kəs keçmişlərin halına diqqət etməklə neçə-neçə təcrübələr əldə edər, bununla da yaşayış və axirətinin işlərini kamilləşdirər.

19-cu əsrdə şiə imamiliyinin təbliğatçılarından Ağa Abid oğlu Fazil Dərbəndi Şirvani (?-1868) imamilik hüququna dair «Xəzain əl-əhkam» («Hökmlərin xəzinələri») yanaşı, «Sənət cəvhəri» və «İbadət iskirü» əsərlərini qələmə almışdır. Yəməndə anadan olan Əhməd Şirvani (1785-1840) isə «Sevinclər bağı», «Aydınlaşdırmaq metodu», «Parıldayan incilər», «Bəxtiyarlıq taci» və digər kitabların müəllifi olmuşdur.

«Ağa Abdullah Müderris Zünuzi (?-1841) «İlahi işıqlar» («Ləməati-ilahi»), «Parıldayan işıqlar» («Ənvari-cəliyyə») əsərlərində dini-dərsi əsərləri daha çox şiə imamiliyi yönündə izah etməyə çalışmışdır. 10 Onun oğlu Ağa Əli Zünuzi (1818-1889) də dini və dünyəvi elmləri, o cümlədən fəlsəfəni dərinlə mənimsəmiş, Tehranda uzun müddət Qasımخان mədəressəsində fəlsəfədən dərs vermişdir. Onun əsas fəlsəfi əsərləri «Axirəti isbat etmək üçün bilik yolları» və «Maraqlı fəlsəfə məsələləri»dir.

Fəlsəfə və kəlam elmlərində mütəxəssis olmuş Ağa Seyid Saleh Xəlaxalini (?-1888) ən məşhur əsəri «Üç izah»dır («Şüruhi-sələse»), eyni zamanda, o, bir sıra alimlərin əsərlərinə də şərhlər vermişdir. Əbdülfəttah Marağay (1834) də fiqh və hədis elmləri ilə məşğul olmuş, fiqhın ümumi qayda və qanunlarını aydınlaşdıraraq «Kitabül-ənavin» əsərini yazmışdır.

Qaradağlı Əli Molla Əliyari (1807-1902) «Şəxsiyyətlər haqqında ən yaxşı arzular», «İslam şəriət qanunlarının izahlarında möhkəm dəlillər» əsərlərinin müəllifidir.

Əsli İrəvandan olub Təbrizdə yaşamış şiə əqidəli Fəzəli Təbrizi-

ka», «Fars dilinin açarı», «Vəz və nəsihət», «Hökmlərin başlıcası», «Tərbiyə kitabı», «Ən gözəl fikirlər kitabı» və b.) müəllifi olan Axundzadənin ən tanınmış kitabı «Müqəddəs peyğəmbərlər tarixi»dir.

O, «Müqəddəs peyğəmbərlər tarixi» kitabında qədim dövrlərdən çağımızadək dini dünyagörüşün yaranması və inkişaf mərhələlərinə toxunmuşdur. İslamaqədərki monoteist dinlərin (iudaizm, xristianlıq və b.) mahiyyəti və həmin dinlərin yayıcıları-peyğəmbərləri barədə geniş məlumat verən Axundzadə çalışmışdır ki, məsələlərə obyektiv yanaşsın. Yəni o, şeyxülislam olmaqla yanaşı, digər dinlərə, inancılara hörmətlə yanaşılmasının vacibliyini ifadə etmişdir. Bununla da Axundzadə İslamaqədərki monoteist dinlərin və onların peyğəmbərlərinin İslamla heç bir ziddiyyət təşkil etmədiyini, əksinə, İslamın bir növ həmin səmavi dinləri təsdiq etməklə yanaşı, ancaq daha mü-kəmməl bir formada meydana çıxdığını ortaya qoymuşdur. Axundzadənin bu əsərdə İslama, Həzrət Məhəmmədə (s) və onun övladlarına geniş yer verməkdə məqsədi isə dinimizin mahiyyətinin müsəlmanlara doğru çatdırmaq olmuşdur. O, müsəlmanların birliyi dedikdə də, ilk növbədə, mənəvi birliyi nəzərdə tutmuşdur: «Qurani-Məcidi bəşəriyyətin dünya və axirətin doğruluğuna bəis inam və əməl etməyə və həm də tanınmış peyğəmbərlərin və kəramət başçılarınin əhvalatını əhatə edir. O inam və istəkləri bilmək və əməl etmək hər bir kəsin (əvvəl borcu) və müqəddəs vəzifəsi olub, İslamiyyətin təh-

hekayətlərini təlimə daxil etməmiş və bu bərdə vətən övladları üçün türki-Azərbaycan dilində bir təlim kitabının olmaması tərbiyə və ədəb məsləkində olan qüsurlarımızdan biri və ən mühümüdür. Çünki aydın və aşkardır ki, din və etiqaqda insanın əvvəlinci təklifi və fəzli üsuldindir».

O hesab edirdi ki, İslamı dərk etmək üçün iki başlıca şərt vardır: Birincisi, Qurani-Kərimin mənasını anlamaq; ikincisi, peyğəmbərlərin, o cümlədən Həzrət Məhəmmədin

nün yer üzərindəki yayıcıları və təbliğatçılarıdır. Əgər bir müsəlman Peyğəmbərinin (s) tarixini bilməsə, onun Əhli-beytini tanımasa İslam əqidəsinə etiqadı yarımçıq olacaqdır. Axundzadə yazırdı: «Amma peyğəmbərlik barəsində qısaca da olsa, həzrət peyğəmbərin beyətinə və həqiqiliyinə etiqad olunarsa da onların gözəllikləri və üstünlükləri naməlum qaldığı surətdə bu etiqadın qəlbə yayılıb genişlənməsi mümkün olmayacaqdır. Lakin bunun əksinə, tanıma və yə-

19-cu əsrdə şiə imamiliyinin təbliğatçılarından Ağa Abid oğlu Fazil Dərbəndi Şirvani (?-1868) imamilik hüququna dair «Xəzain əl-əhkam» («Hökmlərin xəzinələri») yanaşı, «Sənət cəvhəri» və «İbadət iskirü» əsərlərini qələmə almışdır. Yəməndə anadan olan Əhməd Şirvani (1785-1840) isə «Sevinclər bağı», «Aydınlaşdırmaq metodu», «Parıldayan incilər», «Bəxtiyarlıq taci» və digər kitabların müəllifi olmuşdur. «Ağa Abdullah Müderris Zünuzi (?-1841) «İlahi işıqlar» («Ləməati-ilahi»), «Parıldayan işıqlar» («Ənvari-cəliyyə») əsərlərində dini-dərsi əsərləri daha çox şiə imamiliyi yönündə izah etməyə çalışmışdır. 10 Onun oğlu Ağa Əli Zünuzi (1818-1889) də dini və dünyəvi elmləri, o cümlədən fəlsəfəni dərinlə mənimsəmiş, Tehranda uzun müddət Qasımخان mədəressəsində fəlsəfədən dərs vermişdir. Onun əsas fəlsəfi əsərləri «Axirəti isbat etmək üçün bilik yolları» və «Maraqlı fəlsəfə məsələləri»dir.

(s.) həyatını öyrənmək, onların gözəl əxlaqları ilə tanış olmaqdır. Axundzadənin fikrincə, İslam dini hər bir müsəlmanın qəlbində və həyatında nə qədər möhkəm yer tutarsa, onun səadət yoluna daxil olması və nicat əldə etməsi də bir o qədər yaxın olacaqdır. Əgər hər hansı bir müsəlman dini qayda-qanunları anlamayıb, bu mənada da ona əməl etməyəcəksə, o zaman onun səadət yolu və nicat yeri də olmayacaqdır. Onun fikrincə, müsəlmanlar üçün ilk növbədə, vacib

qin etmə kəmalə yetib əhvalatdan tam təfsilatı ilə xəbərdar olduqda cürbəcür istifadələrə bəis olacaqdır. Belə ki, hər bir kəs səadət yolu ilə möhnəti bir-birindən fərqləndirib qurtuluş yolunun yolçusu olmağa meyil göstərəcəkdir. Həzrət peyğəmbərlərin dövrlərindəki tayfaların adətlərini, nə səbəbə xoşbəxt və ya qəzəbə düşər olmalarını göz qabağına getirib alçaqlıq və yaramazlığa gətirib çıxaran əməllərdən çəkinəcək və sığınacaqlar. «Müqəddəs peyğəmbərlər tari-

nin (1861-1909) ən tanınmış əsəri «Ariflərin bağları», «Səfəməməyi-Avropa» və sairidir.

Təbrizdə anadan olan Mirzə Əliəğa Siqətülislam (1861-1911) türk və fars dillərində ictimai-fəlsəfi məzmunlu şeir və nəsr şəklinə əsərlər yazmışdır: «Kitabların güz-güsü», «Şikayəti araşdırmaq üçün risalələr», «Xəbərlərin izahı», «Lallar haqqında risalələr». O, ən məşhur əsəri olan «Kitabların güz-güsü»ndə şiləlikdən və ona aid şəxsiyyətlərdən bəhs etmişdir.